THE PERSPECTIVE OF NEW ERA SCIENCES
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
www.global-science-review.com
editor@global-science-review.com

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING INTELLEKTUAL HISLARINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

MELIQULOVA FARANGIZ TO‘LQIN QIZI
Toshkent kimyo xalqaro universiteti magistranti

ANNOTATSIYA: mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida intellektual hislarni shakllantirishning nazariy va metodologik asoslari, xususan, inson psixikasidagi kognitiv (bilish) va affektiv (emotsional) sohalarning o‘zaro uzviy bog‘liqligi ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Maktab yoshidagi bolalarda ta'lim faoliyati davomida yuzaga keladigan akademik emotsiyalar, jumladan, epistemik va yutuq emotsiyalarining shaxs intellektual rivojlanishidagi o‘rni yetakchi psixologik-pedagogik yondashuvlar asosida yoritib berilgan. Intellektual hislarning bolaning o‘quv motivatsiyasini oshirishi, irodaviy sifatlarini mustahkamlashi va emotsional regulyatsiya ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiyati ilmiy asoslangan. Shuningdek, dars va darsdan tashqari mashg'ulotlar jarayonida o‘qituvchi tomonidan yaratiladigan rag'batlantiruvchi ijtimoiy-psixologik muhit bolaning barqaror aqliy faoliyati va komil shaxs sifatida shakllanishi uchun asosiy poydevor vazifasini o'tashi xulosa qilingan.

KALIT SO‘ZLAR: Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi, intellektual hislar, kognitiv jarayonlar, affektiv soha, akademik emotsiyalar, epistemik emotsiyalar, emotsional regulyatsiya, o‘quv motivatsiyasi, ijtimoiy-psixologik muhit.

Jahon ta'lim tizimida o‘quvchilarning faqatgina intellektual salohiyatini oshirish emas, balki ularning o‘quv faoliyatiga nisbatan ijobiy his-tuyg‘ularini, xususan, intellektual hislarini shakllantirish masalasi eng dolzarb pedagogik va psixologik muammolardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Boshlang‘ich ta'lim bosqichida bola psixikasida ro‘y beradigan chuqur o‘zgarishlar, yetakchi faoliyatning o‘yindan tizimli o‘quv faoliyatiga o‘tishi kognitiv jarayonlarning

butunlay yangi, ixtiyoriy va ongli bosqichga ko‘tarilishini taqozo etadi. Bu davrda bolaning diqqati, xotirasi va tafakkuri uning emotsional kechinmalari bilan chambarchas bog‘lanib ketadi. Intellektual hislar – bu shaxsning aqliy faoliyat davomida, ob'ektiv borliqni bilish va anglash jarayonida yuzaga keladigan murakkab emotsional kechinmalari bo‘lib, ular bolaning bilim olishga bo‘lgan ichki motivatsiyasini bevosita belgilab beradi.

Psixologiya fanida kognitiv (bilish) va affektiv (emotsional) sohalarning uzviy birligi masalasi uzoq yillardan beri ilmiy tadqiqotlar markazida bo'lib kelmoqda. Jahonga mashhur psixolog L.S. Vigotskiy o'zining fundamental asarlarida ta'kidlaganidek, tafakkurni boshidanoq affektdan ajratib qo‘yish – bu tafakkurning o‘zini keltirib chiqaradigan sabablarni tushuntirish yo‘lini abadiy yopish demakdir, chunki har bir g‘oyada insonning voqelikka bo‘lgan affektiv munosabati o'z aksini topadi [1]. Ushbu metodologik qoida shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchisi biron-bir yangi mavzuni yoki mantiqiy masalani o'zlashtirayotganda faqat xotira va tafakkur operatsiyalarini ishga solmaydi, balki jarayonga o'zining chuqur shaxsiy, emotsional munosabatini ham bildiradi. Agar o'quv jarayoni bolada mantiqiy hayrat, qiziqish va kashfiyot quvonchini yuzaga keltira olsa, uning kognitiv faoliyati bir necha barobar faollashadi.

Zamonaviy psixologik-pedagogik adabiyotlarda intellektual hislar ko'pincha akademik emotsiyalar tushunchasi bilan bog'liq holda o'rganiladi. Tadqiqotchi G.M. Breslavning kognitiv-motivatsion munosabatlar nazariyasiga asoslangan tahlillarida emotsiyalar inson ehtiyojlarining qondirilishi yoki qondirilmasligiga nisbatan yuzaga keladigan sub'ektiv munosabat ekanligi ko'rsatiladi [2]. Akademik emotsiyalar o'z navbatida epistemik emotsiyalar (yangi ma'lumotni idrok etishdagi qiziqish, hayrat, chalkashlik) hamda yutuq emotsiyalariga (erishilgan natijadan g'ururlanish, ishonch, umid) bo'linadi. Xorijiy olim M.H. Leowning maktab yoshidagi bolalar o'rtasida olib borgan empirik tadqiqotlari shuni tasdiqlaydiki, o'quvchilarda faollashtiruvchi ijobiy emotsiyalar bilan bir qatorda, muammoli

vaziyatlarda yuzaga keladigan kognitiv dissonans (salbiy faollashtiruvchi emotsiyalar) ham ularning intellektual faoliyatini optimallashtirishda va yakuniy kognitiv natijalarni ta'minlashda o'ta muhim rol o'ynaydi [3].

Boshlang'ich maktab yoshi (7-11 yosh) bolaning ontogenetik taraqqiyotida eng mas'uliyatli va murakkab burilish davrlaridan biridir. Yosh va pedagogik psixologiya qonuniyatlariga ko'ra, ta'lim va tarbiya jarayonida har bir bolaga individual munosabatda bo'lishning asosiy sharti o'quvchining psixologik xususiyatlarini har tomonlama va chuqur bilishdan iborat bo'lib, bu narsa o'quvchining ruhiy dunyosidan yaxshi xabardor bo'lishni taqozo etadi [4]. Maktabga moslashish va muntazam aqliy mehnatga o'tish boladan yuksak irodaviy zo'riqishni talab qiladi. Bolaning intellektual hislari stixiyali ravishda o'z-o'zidan shakllanmaydi, balki u qat'iy ravishda o'qituvchi tomonidan to'g'ri tashkil etilgan ijtimoiy-madaniy ta'lim muhiti ta'sirida qaror topadi. F. Cuisinier va boshqa olimlarning tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, o'quv faoliyati davomida yuzaga keladigan ijobiy emotsiyalar ularning uzoq muddatli va barqaror o'rganishiga, shuningdek, shaxsiy farovonlik holatiga sezilarli darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi [5].

Shunga asoslanib, mazkur maqolaning asosiy maqsadi boshlang'ich sinf o'quvchilarining intellektual hislarini shakllantirish jarayonining nazariy va metodologik asoslarini chuqur tahlil qilish, kognitiv va affektiv sohalar o'rtasidagi dialektik bog'liqlikni ochib berish hamda zamonaviy pedagogika va psixologiya yutuqlariga tayangan holda ta'lim amaliyoti uchun zaruriy xulosalarni ishlab chiqishdan iborat. Bolaning intellektual hislari ta'lim muassasasida shunchaki o'quv materialini yodlash uchun yordamchi vosita bo'libgina qolmay, balki uning o'zini o'zi anglashi, o'z yashirin salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishi va kelajakdagi aqliy faoliyati uchun zarur bo'lgan ulkan ma'naviy-psixologik poydevor hisoblanadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining intellektual hislarini shakllantirish jarayonini ilmiy jihatdan tushunish uchun, eng avvalo, inson psixikasidagi kognitiv va affektiv sohalarning uzviy birligiga e'tibor qaratish lozim. Psixologiya fanida

uzoq vaqt davomida aqliy jarayonlar his-tuyg‘ulardan ajratilgan holda o‘rganib kelingan, biroq bunday yondashuv bolaning haqiqiy ichki dunyosini anglashga to‘sqinlik qiladi. Mashhur psixolog L.S. Vigotskiy ta'kidlaganidek, tafakkurni boshidanoq affektdan ajratib qo‘ygan tadqiqotchi tafakkurning o‘zini keltirib chiqaradigan sabablarni tushuntirish yo‘lini abadiy yopadi, chunki har bir g‘oyada insonning voqelikka bo‘lgan affektiv munosabati qayta ishlangan holda o‘z aksini topadi [6]. Demak, boshlang‘ich sinf o‘quvchisi biron-bir o‘quv topshirig‘ini bajarayotganda nafaqat xotira va tafakkur operatsiyalarini ishga soladi, balki bu jarayonga o‘zining chuqur shaxsiy, emotsional munosabatini ham bildiradi. Bu munosabat dars jarayonidagi hayrat, qiziqish, ikkilanish, tushunmovchilik yoki qoniqish kabi intellektual hislarda yorqin namoyon bo‘ladi.

Ontogenez jarayonida, xususan, maktab yoshiga o‘tish davrida bolaning aqliy va emotsional rivojlanishida jiddiy burilishlar yuz beradi. Yosh psixologiyasi aynan psixika va xulq-atvorda bir yosh davridan ikkinchisiga o‘tishda yuzaga keladigan miqdoriy hamda sifatiy o‘zgarishlarni o‘rganadi. Boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘yin faoliyatining o‘rnini asta-sekin murakkab o‘quv faoliyati egallashi munosabati bilan, bolada sifatiy jihatdan mutlaqo yangi bo‘lgan akademik emotsiyalar shakllana boshlaydi [7].

Zamonaviy tadqiqotlarga ko‘ra, ta’lim jarayonida yuzaga keladigan intellektual hislar qatoriga epistemik emotsiyalar (yangi ma'lumotni tushunish va tahlil qilish bilan bog‘liq bo‘lgan hayrat, qiziqish, chalkashlik) hamda yutuq emotsiyalari (erishilgan natijaga nisbatan g‘urur, ishonch, umid yoki umidsizlik) kiradi. Boshlang‘ich maktab yoshidagi bolalar atrof-olamni anglashga nihoyatda katta ishtiyoq bilan qaraydilar.

O‘quvchi uchun noma'lum bo‘lgan qoida, masala yoki tabiat hodisasi dastlab epistemik chalkashlik va shubhani keltirib chiqaradi. Agar o‘qituvchi bu pedagogik vaziyatni to‘g‘ri boshqara olsa va o‘quv materialini bolaning hayotiy tajribasiga

bog‘lasa, bu chalkashlik tezda kashfiyot quvonchiga va o‘rganishga bo‘lgan kuchli ichki motivatsiyaga aylanadi [8].

Ushbu emotsional-kognitiv jarayonda o‘qituvchining bevosita yordami va pedagogik mahorati hal qiluvchi ahamiyatga ega. Intellektual hislar bola psixikasida o‘z-o‘zidan, stixiyali ravishda to‘g‘ri shakllanmaydi, balki maqsadli tashkil etilgan ta’lim-tarbiya muhiti ta’sirida qaror topadi. Bu o‘rinda “yaqin taraqqiyot zonasi” konsepsiyasi alohida ahamiyat kasb etadi [9]. Unga ko‘ra, bola bugun kattalar yordamida bajara olgan ishni ertaga mustaqil tarzda bajara olishi uning kelajakdagi rivojlanish dinamikasini belgilab beradi. O‘qituvchi rahbarligida, hamkorlikda muammoni hal etish jarayonida o‘quvchi his qiladigan psixologik qo‘llab-quvvatlash, muvaffaqiyat shukuhi va intellektual g‘urur hislari uning “yaqin taraqqiyot zonasi”dan “aktual taraqqiyot zonasi”ga o‘tishini sezilarli darajada tezlashtiradi. O‘quvchi qiyinchilikni yengib o‘tgandan so‘ng tuygan intellektual qoniqishi, kelajakda yanada murakkabroq bilish vazifalariga dadil va qo‘rqmasdan kirishishiga kuchli turtki bo‘ladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida intellektual hislarning shakllanishi bevosita ularning shaxsiy va kognitiv rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liqdir. G.M. Breslav o‘zining “Emotsiyalar psixologiyasi” asarida R. Lazarusning kognitiv-motivatsion munosabatlar nazariyasiga to‘xtalib, emotsiyalar har doim individ va uning atrof-muhiti o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni aks ettirishini ta'kidlaydi [10]. Lazarus modeliga ko‘ra, bola o‘quv vazifasini birlamchi va ikkilamchi baholash orqali qabul qiladi; birlamchi baholashda vazifaning maqsadga muvofiqligi, ikkilamchi baholashda esa uni muvaffaqiyatli hal etish uchun o‘zidagi potentsial imkoniyatlar tahlil qilinadi. Agar boshlang‘ich sinf o‘quvchisi o‘quv jarayonida berilgan vazifani o‘zining ichki maqsadlari va ehtiyojlariga mos deb bilsa, unda kuchli intellektual hislar – shavq, ilmiy qiziqish va hayrat paydo bo‘ladi.

Ta’lim faoliyatida yuzaga keladigan ushbu intellektual hislarni to‘g‘ri boshqarish shaxs rivojlanishining eng muhim omillaridan biri sanaladi. Kichik

maktab yoshidagi bolalarda emotsional regulyatsiya ko‘nikmalari endigina shakllanayotgan bo‘ladi, biroq ular ta’lim samaradorligini va intellektual barqarorlikni ta'minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi [11]. M.H. Leowning tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, J. Grossning emotsional regulyatsiya jarayoni modeliga asosan, bolalar o‘rganish muhitida oldindan yo‘naltirilgan (masalan, diqqatni jamlash, vaziyatni ongli ravishda o‘zgartirish) va reaksiyaga yo‘naltirilgan (masalan, refleksiv ifodalarni bostirish) emotsional regulyatsiya strategiyalaridan faol foydalanadilar. O‘quvchining o‘z his-tuyg‘ularini ongli ravishda boshqara olishi unga zerikish, qo‘rquv yoki xavotir kabi salbiy intellektual emotsiyalarni irodali tarzda yengib o‘tish, kognitiv jarayonlarni ijobiy va mahsuldor tomonga burish imkonini beradi. Ijobiy faollashtiruvchi emotsiyalar va ularni to‘g‘ri regulyatsiya qilish o‘quvchida nafaqat o‘quv motivatsiyasini oshiradi, balki uning intellektual faoliyatdan oladigan g‘urur va qoniqish hissini ham sezilarli darajada kuchaytiradi.

Shunday qilib, intellektual hislar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kognitiv faoliyatning oddiy, passiv hamrohi emas, balki bu faoliyatni muntazam ravishda faollashtiruvchi, muayyan maqsad sari yo‘naltiruvchi va tartibga soluvchi qudratli ichki psixologik mexanizmdir. O‘quv jarayonida bolada ijobiy intellektual hislarning ustuvorligi uning shaxs sifatida barkamol rivojlanishini, maktabga va o‘rganishga bo‘lgan daxldorlik hissini ta'minlaydi. Kognitiv va affektiv sohalarning ushbu uzviy birligi hamda ta’limdagi emotsional omillarning ahamiyati amaliyotda intellektual hislarni muntazam rivojlantiruvchi maxsus shart-sharoitlarni yaratishni talab etadi. Bu jihatlar esa keyingi qismlarda ta’limning o‘quv-metodik ta'minoti va zamonaviy pedagogik texnologiyalari misolida yanada kengroq va atroflicha yoritiladi.

Bolaning aqliy his-tuyg‘ulari uning ichki dunyosiga aylanishida atrofidagi odamlar, ayniqsa, o‘qituvchisi va sinfdoshlari katta rol o‘ynaydi. Bola darsdagi qiyin masalalarni do‘stlari bilan birgalikda yechganida, unda qiziqish va umumiy g‘urur hissi uyg‘onadi. Dastlab bu his-tuyg‘ular jamoa ichida paydo bo‘ladi, keyin esa

bolaning o‘z shaxsiy xususiyatiga aylanib boradi. Shuning uchun, sinfdagi sog‘lom va do‘stona muhit bolaning yaxshi o‘qishiga eng katta yordam beradi.

Bu jarayon bolaning kelajakdagi xarakterini ham belgilab beradi. Boshlang‘ich sinf yoshidagi bola darslarda o‘zini muvaffaqiyatli his qilsa, yangi bilimlarni o‘rganishdan quvonsa, unda o‘ziga ishonch va mehnatsevarlik shakllanadi. Aksincha, agar bola doim qiynalsa, darsni tushunmay qo‘rqsa va o‘qituvchidan tanbeh eshitsa, unda o‘zini boshqalardan past ko‘rish, o‘qishdan sovuq bo‘lish hissi paydo bo‘ladi.

Demak, bolaning darsdagi his-tuyg‘ulari uning nafaqat bugungi bahosini, balki kelajakda qanday inson bo‘lishini ham belgilaydi. Bu o‘rinda o‘qituvchidan juda katta e'tibor talab qilinadi. O‘qituvchi dars vaqtida bolalarning yuz ifodasiga, ularning savol berishdagi shashtiga qarab, kim qiynalayotganini va kimga yordam kerakligini darhol sezishi lozim. Qiyinchilik paytida berilgan to‘g‘ri yordam boladagi qo‘rquvni kashfiyot quvonchiga aylantiradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining aqliy va hissiy rivojlanishi haqidagi tahlillarimiz asosida quyidagi xulosalarga keldik:

Birinchidan, bolaning aqli va his-tuyg‘ulari bir-biridan ajralmasdir. Bolaning o‘qishga bo‘lgan qiziqishi, hayratlanishi yoki kashfiyot quvonchi kabi tuyg‘ulari uni bilim olishga undovchi eng katta kuchdir. Quruq, qiziqarsiz va his-tuyg'ulardan xoli o'tilgan dars hech qachon yaxshi natija bermaydi.

Ikkinchidan, boshlang‘ich sinf davri bolaning o‘yindan jiddiy o‘qishga o‘tadigan juda nozik paytidir. Bu vaqtda bola yangi bilimlarni qabul qilishi uchun unga ijobiy hissiyotlar va psixologik yengillik juda zarur. Bolaning o‘qishdagi har bir kichik yutug‘i uning kelajakdagi katta ishlari uchun ishonch poydevori bo‘ladi.

Uchinchidan, boladagi ilmga bo‘lgan muhabbat o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi. Uni o‘qituvchi o'zining to'g'ri dars usullari va yaxshi munosabati orqali shakllantiradi. Bolani xato qilishdan qo‘rqmaydigan, o‘z fikrini erkin aytadigan va

muammolarni birgalikda hal qiladigan muhitda tarbiyalash uning irodasini va mehnatsevarligini o‘stiradi.

Umuman olganda, intellektual hislar bolaning shunchaki bilim olishi emas, balki butun umr o‘qishdan zavq olib yashashi uchun kerakli bo‘lgan eng muhim xususiyatdir. Maktabdagi ta’lim va tarbiya jarayoni bolaning ana shu qiziqish va intilishlarini so‘ndirmasdan, aksincha, ularni yanada kuchaytirishga va qo'llab-quvvatlashga xizmat qilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. Психологические исследования. – М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. – 362 с.
2. Бреслав Г.М. Психология эмоций. – М.: Смысл; Академия, 2004. – 544 с.
3. Leow M.H. Elementary Learners' Emotions, Emotion Regulation, and Enjoyment During Asynchronous Online Learning // International Electronic Journal of Elementary Education. – 2025. – Vol. 17, Issue 3. – P. 317-333.
4. Nishanova Z.T., Kamilova N.G., Abdullayeva D.U., Xolnazarova M.X. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya [Matn]: darslik. – Toshkent: «O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018. – 600 b.
5. Cuisinier F., Clavel C., de Rosnay M., Pons F. Emotional experiences at elementary school: Theoretical and pragmatic issues // Emotions in research and practice. – Aalborg: Aalborg University Press, 2010. – P. 175-201.
6. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 3. Проблемы развития психики. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.
7. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. Учебник для вузов. – М.: Высшее образование; МГППУ, 2007. – 460 с.
8. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. – М.: Педагогика, 1986. – 240 с.

9. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника. – М.: Знание, 1974. – 64 с.
10. Lazarus R.S. Emotion and Adaptation. – New York: Oxford University Press, 1991. – 557 p.
11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.